

نگاهی نو به بحرانِ آذربایجانِ ایران
نقشِ دولت‌های امریکا، بریتانیا و شوروی در آن

نماد سلیمانی امیری

نگاهی نو به بحران آذربایجان ایران

نقش دولت‌های امریکا، بریتانیا و شوروی در آن

محمد سلیمانی امیری

نشر پژواک فرزانه تهران، خیابان انقلاب، نرسیده به میدان فردوسی، کوچه پارس، کوچه

جهانگیر، مجتمع یاس، واحد ۱۰ غربی، تلفن: ۶۶۷۳۹۶۳۶

تارنما: www.pjfarzan.com

پست الکترونیک: pjfarzan@gmail.com

طراحی جلد: زهرا غلامی

ویرایش و تولید:

نشر پژواک فرزانه

مدیریت فرهنگی:

کبری شاه‌پری طرئی

نوبت چاپ:

اول ۱۳۹۹

چاپ‌خانه:

دوستان

صحافی:

دوستان

تراژگان:

۱۰۰۰ نسخه

شابک:

۹۷۸-۶۰۰-۸۹۹۱-۲۱-۲

قیمت:

۶۵۰۰۰ تومان

فهرست نویسی کتاب‌خانه ملی

سرشناسه:

سلیمانی امیری، محمد، ۱۳۶۴-

عنوان و نام‌پدیدآور:

نگاهی نو به بحران آذربایجان ایران نقش

دولت‌های امریکا، بریتانیا و شوروی در آن/

محمد سلیمانی امیری

مشخصات نشر:

تهران: پژواک فرزانه، ۱۳۹۹

مشخصات ظاهری:

۲۱×۲۱ س.م.

شابک:

۹۷۸-۶۰۰-۸۹۹۱-۲۱-۲

موضوع:

فرقه دموکرات آذربایجان.

موضوع:

آذربایجان-تاریخ-واقعه ۱۳۲۴-۱۳۲۸

رده‌بندی کنگره:

DSR1535

رده‌بندی دیویی:

۹۵۵/۰۸۲۴۰۴۵

شماره کتاب‌شناسی ملی:

۶۱۱۰۰۶۴

فهرست مطالب

پیش‌درآمد.....	۱۳
فصل‌بندی کتاب.....	۱۷
فصل اول.....	۱۹
ایران در قرن نوزدهم	
آغاز روابط ایران و روسیه؛	۱۹
دور اول: جنگ‌های روسیه تزاری علیه ایران و عهدنامه صلح گلستان؛	۲۵
دور دوم: روسیه تزاری علیه ایران و معاهده ترکمن‌چای؛	۲۶
فصل دوم.....	۳۱
انقلاب مشروطیت ایران و پیامدهای آن	
امتیازات امپریالیستی؛	۳۱
امپریالیزم روبل؛	۳۸
زمینه‌های عینی و ذهنی انقلاب مشروطیت؛	۴۲
انقلاب مشروطیت ایران؛	۴۶
مواضع قدرت‌های اروپایی در برابر انقلاب مشروطیت ایران؛	۴۹
ترکیب طبقاتی رهبری و بدنه انقلاب مشروطیت؛	۵۱
کودتا علیه مشروطیت و مقاومت سوسیال‌دموکرات‌های ایران	
در آذربایجان و استان‌های شمالی کشور؛	۵۴
مختصری از جنبش سوسیال‌دموکراسی ایران و تحولات کشور	
در آغاز قرن بیستم؛	۵۶
احزاب ایران؛	۵۸
جنگ جهانی اول و جنبش‌های آزادی‌بخش ضدامپریالیستی و	
رادیکال سوسیالیستی در آذربایجان، خراسان و گیلان؛	۶۰
جمهوری شوروی سوسیالیستی ایران؛	۶۰

- ۶۳ حزب کمونیست ایران؛
- ۶۵ قرارداد ۱۹۱۹؛
- ۶۶ حزب دموکرات آذربایجان و قیام شیخ محمد خیابانی؛
- قیام افسران انقلابی ژاندارمری در آذربایجان و خراسان (قیام کلنل
- ۶۸ پسیان و سرگرد لاهوتی)؛
- ۶۹ قیام مازور ابوالقاسم لاهوتی؛
- ۷۰ معاهده ۱۹۱۵ روسیه و بریتانیا؛
- انقلاب سوسیالیستی ۱۹۱۷ روسیه شوروی سوسیالیستی و
- ۷۰ جنبش‌های ضدامپریالیستی در ایران؛
- ۷۲ معاهده برست لیثوفسک؛
- ۷۳ روی شوروی و جمهوری شوروی سوسیالیستی ایران؛
- ۷۴ هدنامه سران ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ ایران و شوروی؛
- نویسندگان ۲۰ فوریه ۱۹۲۱، دلایل و اسباب آن و روی کار آمدن
- ۷۶ سلطنت پهلوی؛
- موضع احزاب و گروه‌های داخلی درباره سلطنت قاجار و
- ۷۸ شخص رضاخان سردار سپه؛
- تلاش‌های دولت ایران برای دستیابی امتیازات نفت شمال به
- ۸۱ شرکت‌های آمریکایی در دهه ۱۹۲۰؛
- ۸۳ جمهوری خواهی رضاخان؛
- ۸۴ نخست‌وزیری رضاخان سردار سپه؛
- موضع قدرت‌های بزرگ در برابر سقوط قاجاریه و استقرار
- ۸۵ رژیم پهلوی؛
- دیدگاه‌های مختلف جناح‌های حزب کمونیست شوروی
- ۸۵ در مورد رضاخان؛
- ۸۷ فصل سوم.....
- سلسله پهلوی و سلطنت رضاشاه
- ۸۸ پادشاهی رضاشاه؛
- ۹۱ اصلاحات رضاشاه؛

	تلاش‌های رضاشاه برای دستیابی به استقلال، یکپارچگی
۹۶	ارضی و حاکمیت ملی کشور؛
۹۷	رضاشاه، حزب کمونیست ایران و جنبش‌های کارگری؛
۱۰۰	حزب کمونیست ایران در دوران رضاشاه؛
	راه حل‌ها و برنامه‌های عملی به منظور ساقط کردن رضاشاه
۱۰۲	در کنگره دوم حزب کمونیست ایران؛
۱۰۳	گروه پنجاه‌وسه نفر
۱۰۴	ترکیب طبقاتی گروه ۵۳ نفر
۱۰۵	کنگره‌های ششم و هفتم کمیترن؛
۱۰۶	الغای قرارداد داری و انعقاد قرارداد ۱۹۳۳؛
۱۱۱	سیاست خارجی رضاشاه؛
۱۱۳	تمایز روابط ایران و ایالات متحده؛
۱۱۷	قرارداد معدوم؛
۱۱۷	اتحاد جمع‌سیر شمری سه‌سیالستی؛
۱۱۹	امتیازات شیلات شمال؛
۱۲۰	عهدنامه بی‌طرفی و عدم تجاوز ایران و شوروی در سال ۱۹۲۷؛
۱۲۱	فصل چهارم
	بررسی تحلیلی فرقه دموکرات آذربایجان
۱۲۲	مرام‌نامه حزب توده معرفی شده در کنگره ملی؛
۱۲۵	روزنامه، سازمان‌ها و تشکیلات حزب توده؛
۱۲۶	پیشنهاد نظامی استالین به شاه؛
۱۲۷	کنفرانس تهران ۱۹۴۳؛
۱۲۷	اعضای فراکسیون توده؛
	برنامه حزب توده برای اتحادیه دهقانان تأسیس شده در
۱۲۸	اکتبر ۱۹۴۴؛
	ماهیت حزب توده، آمار و ارقام حزب و ترکیب‌های طبقاتی
۱۲۸	آن در سال‌های ۱۹۴۳-۱۹۴۲؛
۱۳۱	احزاب دست‌راستی و انتخابات مجلس چهاردهم؛

- ۱۳۴ درک حزب توده از روابط بین‌المللی؛
- ۱۳۶ اوضاع داخلی کشور؛
- ۱۳۷ استخدام هیئت‌های نظامی ژاندارمری، اقتصادی و مالی امریکایی؛
- ۱۴۰ هیئت‌های نظامی امریکایی؛
- ۱۴۱ معاهده نظامی ایران و شوروی ۲۳ ژانویه ۱۹۴۳؛
- ۱۴۲ انتخابات مجلس چهاردهم؛
- ۱۴۳ بررسی اعتبارنامه‌ها؛
- ۱۴۶ پیشه‌وری، گروه ۵۳ نفر و حزب توده؛
- ۱۴۷ آغاز رقابت‌های قدرت‌های بزرگ در ایران؛
- ۱۴۸ رقابت بر سر کسب امتیازات نفتی؛
- ۱۵۰ واکنش احزاب، گروه‌ها و شخصیت‌های سیاسی به امتیاز نفت شمال؛
- راه‌پیمایی حزب توده و شورای متحده کارگران و زحمت‌کشان ایران
- ۱۵۱ در حمایت از امتیاز نفت شمال؛
- ۱۵۲ واکنش محافل نسبیست پیش نهاد شوروی؛
- ۱۵۴ پیشنهاد‌های دکتر مصدق در بیان مسئله امتیاز نفت شمال؛
- انتقاد شدید پیشه‌وری از دکتر مصدق در روزنامه آذیر
- ۱۵۵ و پاسخ دکتر مصدق؛
- ۱۵۶ اوضاع داخلی ایران پس از رد امتیاز نفت و کمک ایران توسط کافشارادزه؛
- ۱۵۷ جناح‌بندی‌های درونی حزب توده؛
- ۱۵۸ قیام افسران حزب توده در خراسان؛
- ۱۶۰ بحران آذربایجان ایران؛
- ایدئولوژی پان‌ایرانیزم و تمرکزگرایی شدید و نیز شونیزم در ایران؛ اشاه؛ ۱۶۱
- زمینه‌های به وجود آمدن جنبش‌های خودمختاری خواهانه
- ۱۶۴ آذربایجان و کردستان؛
- ۱۶۶ آذربایجان پس از سقوط رضاشاه؛
- ۱۶۶ ماجرای حاجی احتشام لیقوانی؛
- ۱۶۷ کنفرانس‌های یالتا، پوتسدام، مسکو و لندن؛
- ۱۷۰ نوع نگاه مورخان شوروی نسبت به جنبش‌های آذربایجان و کردستان؛

- تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان، حکومت‌های ملی و دموکراتیک
 ۱۷۱ آذربایجان و کردستان؛
- ۱۷۴ فرقه دموکرات آذربایجان؛
- نظر فرقه دموکرات آذربایجان نسبت به حزب توده و عکس‌العمل
 ۱۷۹ حزب نسبت به تشکیل فرقه؛
- ۱۸۱ بررسی حوادث پس از تأسیس فرقه دموکرات آذربایجان؛
- ۱۸۴ تشکیل ارتش ملی آذربایجان (ارتش فداییان)؛
- برگزاری انتخابات مجلس شورای ملی آذربایجان و تشکیل مجلس
 ۱۸۵ مؤسسان (کنگره عظیم خلق آذربایجان)؛
- ۱۸۸ انتخابات مجلس ملی و تشکیل حکومت دموکراتیک آذربایجان؛
- ۱۸۹ اس‌های ارتش پیشه‌وری؛
- ۱۸۹ برنامه دولت پیشه‌وری؛
- ۱۹۰ واکنش ارتش، سردارگانی نسبت به تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان؛
- ۱۹۱ بررسی نقش اتحاد جماهیر شوروی در بحران آذربایجان؛
- ۱۹۵ بررسی مفصل نقش اتحاد جماهیر شوروی در بحران آذربایجان ایران؛
- ۲۰۴ دیدگاه میرجعفر باقروف نسبت به جنبش ملی آذربایجان و کردستان؛
- ۲۰۵ نظریه جورج کنان؛
- تحلیل گرایش‌های درونی حزب کمونیست اتحاد جماهیر
 ۲۰۵ شوروی سوسیالیستی؛
- ۲۰۷ میرجعفر باقروف و رؤیای آذربایجان بزرگ؛
- ۲۰۸ اصطلاح جمهوری دموکراتیک آذربایجان؛
- ۲۰۹ عوامل تأثیرگذار بر سیاست خارجی اتحاد جماهیر شوروی
- ۲۱۱ ترکیب طبقاتی رهبران و بدنه جنبش؛
- ۲۱۲ حزب دموکرات کردستان و جمهوری خودمختار کردستان (مهاباد)
- تحولات داخلی ایران، خروج ارتش سرخ و انعقاد قرارداد قوام‌سادچیکف؛ ۲۱۶
- شکایت ایران از اتحاد جماهیر شوروی در شورای امنیت سازمان
 ملل متحد؛ ۲۱۹
- ۲۲۰ قرارداد قوام‌سادچیکف و خروج نیروهای ارتش سرخ از آذربایجان؛

۲۲۱	حمایت آمریکا و بریتانیا از ایران؛
	قرارداد قوام-سادجیکف؛ اقدامات و مانورهای فریبکارانه قوام السلطنه
	و وضعیت حکومت‌های فرقه دموکرات آذربایجان
۲۲۲	و جمهوری خودمختار کردستان پس از خروج ارتش سرخ؛
۲۲۴	بیانیه ۷ ماده‌ای نخست‌وزیر در ۲۲ آوریل ۱۹۴۶؛
۲۳۱	نامه پیشه‌وری به استالین؛
۲۴۱	پاسخ استالین به پیشه‌وری؛
۲۴۱	متن کامل نامه استالین به پیشه‌وری
۲۴۶	اولیما توم ترومن به استالین و تحلیل آن؛
۲۴۸	توافق‌نامه پیشه‌وری-فیروز؛
۲۵۲	مذاکرات هیئت آذربایجانی با دولت مرکزی در مورد امور نظامی؛
۲۵۵	اقدامات و مانورهای فریبکارانه قوام؛
۲۵۸	نهضت بزرگ (۱۳۰۵)؛
۲۶۰	دیدگاه بیان-ری در مورد فرقه دموکرات آذربایجان؛
۲۶۱	دکترین ترومن؛
۲۶۱	سقوط فرقه دموکرات آذربایجان؛
	علل و عوامل عینی و ذهنی، حلی و خارجی ظهور و سقوط
۲۶۴	فرقه دموکرات آذربایجان؛
	آیا فرقه دموکرات آذربایجان و حزب موکرات کردستان
۲۶۸	جنبش‌هایی تجزیه‌طلب بودند؟
۲۷۶	پیشنهاد سیکف؛
۲۷۶	اقدامات فرقه دموکرات؛
۲۷۷	علل و عوامل سقوط حکومت فرقه دموکراتیک آذربایجان؛
	تحلیل حزب توده در کنگره ایالتی دوم این حزب از نهضت‌های
۲۷۹	آذربایجان و کردستان؛
۲۷۹	فرجام کار پیشه‌وری؛
	فرقه دموکرات آذربایجان پس از مرگ پیشه‌وری تا وحدت فرقه
۲۸۳	دموکرات آذربایجان با حزب توده ایران؛

فصل پنجم..... ۲۸۷

روزم دست‌نشانده

- ۲۸۸ انشعاب در حزب توده؛
- ۲۸۹ سوء قصد و ترور نافرجام شاه؛
- ۲۹۲ نهضت ملی کردن صنعت نفت و موضع حزب توده در برابر آن؛
- پیشنهاد‌های نمایندگان شرکت نفت ایران و انگلیس و نیز پیشنهاد‌های
- ۲۹۳ مشترک امریکا و بریتانیا برای حل مسئله نفت؛
- ۲۹۷ کودتای ۱۹ اوت ۱۹۵۳؛
- ۲۹۹ مواضع بریتانیا و شوروی در برابر نهضت ملی شدن صنعت نفت؛
- ۳۰۰ موضع اتحاد جماهیر شوروی در برابر ملی شدن صنعت نفت؛
- بلاتوجهی چهارم حزب توده سال ۱۹۵۷ و ارزیابی مواضع حزب در جریان
- ۳۰۲ نهضت ملی شدن صنعت نفت؛
- ۳۰۳ قرارداد کم‌رسو؛
- ۳۰۴ سیاست‌های ضد شوروی دولت ایران؛
- یادداشت‌های اعتراضات قوام‌سادچیکف به شورای در مورد قرارداد جم‌آلن
- ۳۰۹ به دولت شاهنشاهی ایران؛
- ۳۰۹ ایران بعد از کودتای ۱۹ اوت ۱۹۵۳؛
- ۳۱۲ دکترین آیزنهاور؛
- ۳۱۳ تصویب قانون بانک‌داری و جذب سرمایه خارجی؛
- ۳۱۴ موافقت‌نامه دو جانبه نظامی-دفاعی ایران و امریکا؛
- ۳۱۵ عهدنامه دوستی و بی‌طرفی ایران و اتحاد جماهیر شوروی؛
- ۳۱۶ تأسیس سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک)؛
- ۳۱۷ دکترین دیوید بن گورین؛
- ۳۱۷ سیاست مستقل ملی؛
- ۳۱۹ برنامه اتحاد برای پیشرفت جان اف کندی و انقلاب سفید محمدرضا شاه؛
- ۳۲۰ نظر حزب توده راجع به انقلاب سفید؛
- ۳۲۱ کاپیتولاسیون؛

۳۲۲	نصب دستگاه شنود و استراق سمع (IBEX) در مرزهای شمالی کشور؛
۳۲۳	دکترین نیکسون؛
۳۲۵	سیاست دوستونی و روابط ایران با همسایگان خود؛
۳۲۹	روابط با سایر کشورها؛
۳۲۹	روابط با جمهوری خلق چین؛
۳۳۰	روابط تجاری ایران با دو بلوک شرق و غرب؛
	روابط اقتصادی، بازرگانی و تجاری با اتحاد جماهیر شوروی
۳۳۳	و کشورهای سوسیالیستی؛
۳۳۵	موافقت‌نامه مارس ۱۹۷۵؛
۳۳۶	روابط ایران با سایر کشورهای سوسیالیستی؛
۳۳۷	ایران، سربالیست کوچک دست‌نشانده امریکا؛
۳۳۷	تشریح مارکس و سقوط رژیم پهلوی؛
۳۳۹	نتیجه‌گیری.....
۳۴۹	فهرست منابع.....

پیش درآمد

بحران آذربایجان از لحاظ ایران یکی از مهم‌ترین وقایع در تاریخ معاصر ایران و جهان به حساب می‌آید. در طول این بحران دو ابرقدرت شرق و غرب در مقابل یکدیگر صف‌آرایی کردند و تا مرز جنگ اتمی پیش رفتند. تقسیم جهان به دو قطب سرما داری و سوسیالیستی پس از این واقعه و تا حد زیادی نتیجه آن بود. بسیار با محوریت ایران و نظریه پردازان معتقدند این حادثه اهمیتی به مراتب بیشتر از ولایت چکسلواکی و محاصره برلین (۱۹۴۸) داشته است.

نقش بازیگران محلی و ایرانی و نیز طریقت سیاسی و اجتماعی آذربایجان و کردستان در این بحران بسیار حائز اهمیت است. درکنار آن باید به نقش دولت مرکزی و سیاستمداران مستقر در تهران به اضافه دربار و شخص شاه و نمایندگان مجلس هم نگریست. همچنین نقش سازمان ملل و شورای امنیت در حل مسئله آذربایجان بسیار چشمگیر است. شکایت ایران از اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی هم نخستین شکایت یک دولت از دولت دیگر در شورای امنیت سازمان ملل بود. در نهایت باید گفت که حل مناقشه برانگیز و خشونت بار بحران موجب مطرح شدن مسئله ستم قومی، افزایش وابستگی رژیم ایران به غرب و مخصوصاً

ایالات متحده آمریکا، دودمه روابط خصوصت‌آمیز با اتحاد شوروی و تغییر موازنه قدرت به نفع شاه و دربار در کنار تضعیف دموکراسی ناقص در ایران (که در نتیجه هجوم نیروهای متفقین به وجود آمده بود) و در نهایت کوشش جدی محمدرضا شاه برای بنیان‌گذاری حکومت دیکتاتوری شد. نویسنده تلاش دارد با توجه به منابع قابل اطمینان به بررسی ریشه‌های این بحران و همچنین به آثار و نتایج آن بپردازد.

جنگ سرد برای چهاردهم جهان را در وحشت و نگرانی یک جنگ مخرب اتمی بین آمریکا و شوروی فرو برد. در طی این دوران دو ابرقدرت شرق و غرب با مدرن‌ترین تسلیحات اتمی و سلاح‌های کشتار جمعی مسلح شدند؛ به طوری که موازنه وحشت به صورت طبیعی از وقوع جنگ جهانی سوم جلوگیری کرد. با این حال هر دو قدرت بزرگ تلاش می‌کردند تا از جنبش‌ها، مبارزات و دولت‌هایی که ایدئولوژی آن‌ها را می‌پذیرفتند و منافع ایشان را تأمین می‌کردند، حمایت کنند.

اگرچه در طول این چهار دهه جنگ گرمی بین ایالات متحده و اتحاد شوروی به وقوع نپیوست، ولی جهان شاهد کودتاها، دولت‌های نظامی، کشتار میلیون‌ها انسان و نابودی چندین کشور بود. نکته مهم این است که کدام کشور و چگونه این جنگ را آغاز کرد. بسیاری از مورخان بر این باورند که جنگ سرد در ماه مارس ۱۹۴۶ با اعلان جنگ بین ایران و شوروی از خروج از ایران و بحران آذربایجان آغاز شد. پاره‌ای دیگر نیز معتقدند که آن زمان جنبش‌های تجزیه‌طلبانه و دست‌نشانده توسط شوروی در کردستان و آذربایجان ایران به وجود آمدند. در مقابل مورخان شوروی معتقدند که این نهضت‌ها ملی، دموکراتیک و آزادی‌خواهانه بوده و اتحاد شوروی نقشی در ایجاد آن‌ها نداشت و فقط از آن‌ها حمایت معنوی کرد. برخی دیگر مدّعی هستند که این جنبش‌ها جنبش‌های ناسیونالیستی و تلاش‌هایی

برای احیای روح ملی‌گرایی ترک‌ها و کردها، فرهنگ، آداب و رسوم عادات و زبان‌های آن‌ها بودند. به‌عنوان نمونه محمدرضاشاه و مورخان محافظه‌کار ایرانی و غربی این نهضت‌ها را جدایی‌طلب و وابسته به نیروهای خارجی و شوروی می‌دانستند. تعدادی از مورخان روسی مانند پروفیسور میخائیل سرگوییچ ایوانف معتقدند نهضت‌های آذربایجان و کردستان (۱۹۴۶-۱۹۴۵) ماهیتی دموکراتیک، ملی و ضدامپریالیستی داشته‌است. با این حال این دسته از نظریه‌پردازان به نقش اتحاد شوروی در این بحران اشاره‌ای نکردند. به‌علاوه احزاب مارکسیست و کمونیست ایرانی که به شور و وابسته بودند نیز همین نگاه را دارند. با وجود این مورخان رسمی و دولتی و نظریه‌پردازان ایرانی و ترک (آذری) مخصوصاً پس از فروپاشی اتحاد شوروی و استقلال جمهوری آذربایجان این جنبش‌ها را نمایانگر ناسیونالیسم تباری دانستند. در این زمینه کتاب جمیل حسنلی (حسنف) می‌تواند به عنوان یک منبع مهم مورد اشاره قرار بگیرد.

ما در این اثر سعی داریم با استفاده از منابع کتابخانه‌ای نظیر کتاب‌ها، مقالات، مجلات غربی روسی، ترکی و فارسی به بررسی جنبه‌های عینی و ذهنی نهضت‌های آذربایجان و کردستان و نقش اتحاد شوروی، حزب کمونیست آذربایجان شوروی، ایالات متحده، بریتانیای کبیر و دولت مرکزی ایران را در حل و فصل این بحران و آثار کوتاه‌مدت و بلندمدت آن بررسی کنیم. هدف از این پژوهش مطالعه عمیق و فرقه دموکرات آذربایجان و کردستان و دلایل شکست آن‌ها با در نظر داشتن نقش قدرت‌های خارجی و دولت مرکزی ایران است. امید آن داریم این اثر بتواند در مسیر ترقی و پیشرفت دانش تاریخ گام‌هایی بردارد.